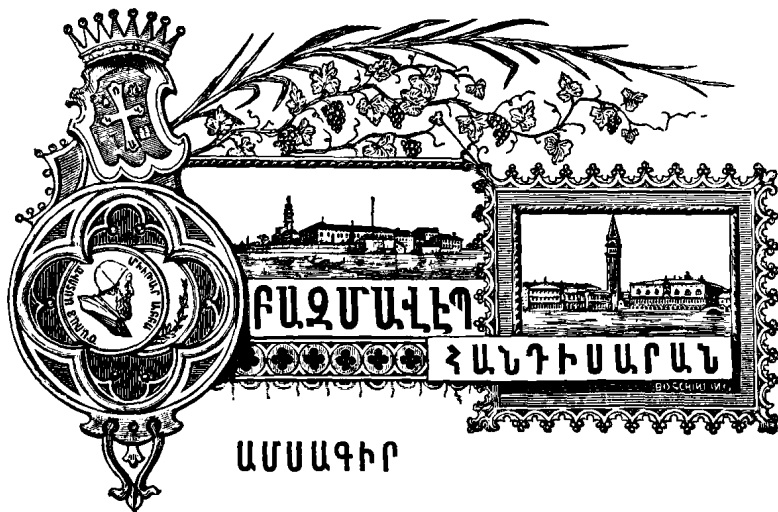
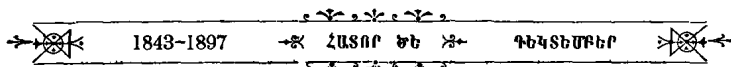

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱԾԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԱՏԱՅ

ՀԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆ

ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՏԻ

ԵՐԶՅՊԵՍ հրատարակուեցա յԷլմիածին Մոկրատայ եկեղ. պաա. Զմութեան հին և ընդարձակ թարգմանութիւնն, հանդերձ ա. Սեղբեստրոսի Պատմութեամբ, որուն ի վաղուց անհամբեր կը սպասէին շատեր: Բոյժ երախտապարտ ենք Մեերոպ վ. Տէր-Մովսիսեանի, որ երկար և տաժանելի աշխատութեամբ փութաց ծանօթացնել ուսումնաւորներն աշխարհին՝ մեր վառատակասէր նախնեաց անդուլ քրտամբք կատարուած այդ օգտաշատ

և մեծ գործը: Սակայն հիվ եղաւ յորդոր և շարժառիթ հրատարակչին դէպ ի այս ձեռնարկութիւնս. գարձեալ Մովսէս Խորենացի, Յիւրաի թէ յանրաւ թող կոչեն զնա նորեկը՝ «ցնդած ծերունի», թող մղեն նորա պատմագրութիւնը Էջէս մինչև Թուրք պարս սահմանները, թող ճգնին ոչնչացնել նորա հատարմութիւնը: Բայց նա իւր ծանրակշիւ հեղինակութեամբն՝ դեռ շատ գրիչներ պիտի շարժէ և շատ գրուածներ տայ արտադրել, իր կորուսած սահմանները՝ վերստին ձեռք բերելու համար: Ահա այս առթիւ դարձեալ Խորենացին կու գայ ի հանդէս՝ իրրեւ յաղթող, և մեզ կու տայ խօսել:

Այս 834 էջերէ բաղկացած ստուար գործն, որու 101 երեսները գրաւած է հրատարակչին հմուտ չնրաժութիւնն՝ Մեծ և փոքր Սոկրատայ թարգմանութեանց և Խորենացի

նացույ լիբայ, անշուշտ պիտի ունենար անհամեմատ կերպով առաւելութիւններ, եթէ այդ պատմագրութեան և Մեղրեստրոսի վարուց հայկական կրկին թարգմանութեանց մէջ զետեղուած լինէր բարեբաղդաբար նոյնպէս անոնց յունարէն ընագիրն, ըստ վերջին և կատարելագոյն հրատարակութեան. մանաւանդ եթէ փոխանակ տակէ տակ զետեղելու զանոնք՝ միջանկեալ ծանօթութիւններով, առնթեր դրուէին միմեանց՝ եռասիւն. և ապա մէն մի սեան ներքեւ իրեն վերաբերեալ ծանօթութիւններն և զրպարաց տարբերութիւնքը, որով ամենայն ինչ իրրեւ ի հայեւելոյ պիտի տեսնէին ընթերցողը:

Բայց երանի, թէ այսպիսի և այսպիսի միայն լինէին հրատարակութեանն և հրատարակի թերութիւններն. այլ զժաղպաբար զմեզ կը ստկացնեն ուղղագրական և տպագրական անթիւ լիբիպակներն, որոնք կը վիստան մըրողը զրուածին մէջ, մանաւանդ ընդարձակ Սոկրատին, զոր առաջին անգամ առիթ ունենալով Մեսրոպ վարդապետ ներկայացնել գիտնոց, պիտի ջանայր ըստ ամենայնի կատարեալ ընել, որպէս զի նորա այլ ամենայն վստահութեամբ կարող լինէին ճանաչել նորա արժանիքն, և ըստ այնմ ի գործ ամէնին: Նա հաստատ համոզուած լինելու էր, որ ընդարձակ Սոկրատայ հաւատարմի և ճիշտ հրատարակութեամբ՝ ոչ միայն ազատ պիտի մնայր ինքն՝ այն մտացածին և թիւր ենթադրութիւններէն, որոնք մեծապէս կը նուազեցնեն թէ իւր ներածութեան և թէ հայկական թարգմանութեան յարգը, — ինչպէս պիտի տեսնենք, — այլ և նպաստէր Սոկրատայ յունարէն հին բնագրի ուսումնասիրութեանը: Որովհետեւ, — ինչպէս ըսուեցաւ, — հրատարակի գլխաւոր նպատակն էր թորենացին ուսումնասիրել՝ հակառակ ուղղութեամբ կարբիբրի, և ոչ թէ Սոկրատն ուղղակի, այդ պատճառաւ իսկ բնական համարած է անոր ինչ ինչ բառական տարբերութիւնքը միայն նշանակել տես և անդ: Սակայն մենք այդ թերութիւններն և թիւրութիւնքն ուղղելէն յետոյ, — որք են յօդուածիս պիտաոր շարժառիթքն, — տեսնենք նախ թէ Տէր-Մովսիսեան ի՞նչ աստիճան օգտուած է այս

զեղեցիկ պատեհէս, այսինքն է՝ Սոկրատայ ընդարձակ թարգմանութեան հրատարակութեանէ՝ ի նպատակ Մովս. թորենացույ վաւերաբանութեան, և թէ ի՞նչ նորութիւն և զօրութիւն ունին հակառակ կարբիբրի բերած այդ փաստերն:

Ներածութեան հեղինակն, յերես Խ, այն խորին համոզուած ունի, թէ Մեծ փոքր Սոկրատայ այդ հրատարակութեամբ՝ վերջնականապէս լուծուած է թորենացույ պատմութեան դժմ յարուցուած այն խնդիրն, որով սոլորաբար ընդունուած ժամանակէն ուղղուած կը համարուի այդ գործը, Սոկրատի հայկական թարգմանութեան հետ ունեցած նմանութեանց պատճառաւ, որոնցմով կարբիբր ամենագորեղ հարուածը տուաւ անոր: Թէլ ԽԱ, կը յայտարարէ, թէ « Մինչեւ այսօր էլ ոչ ոք (!) կարողացաւ համազեցեցուցիլ փաստերով ջրել անոր բաժնիքը, բայց նորա գոյն փաստերը կը խօսին իրենց համար. թորենացին է՝ և կը շարունակուի մնալ Եւրոպարում ապրող, նոյն դարում գրող Սահակ ու Մեսրոպ մեծ ուսուցիչներ շալակերտ »:

ԽԹ—ՀԶ, էջերում մէջ բերուած են ոչ ոքէն ցոյց տրուած այդ նորագոյն փաստերն, որոնք կը կայանան մէկ կողմէն Մովս. թորենացույ պատմագրութեան խնդրոյ նիւթը եղող և, միւս կողմէն այլ՝ Մեծ և փոքր Սոկրատայ իրարու հետ ըրած ընդարձակ համեմատութեանց մէջ: Այս համեմատութիւններով՝ Մեսրոպ վարդապետ ցոյց կու տայ, հակառակ կարբիբրի, թէ՛ ա. փոքր Սոկրատի և թորենացույ նոյն կարծուած հատուածոց մէջ՝ կան իսկական մեծ զանազանութիւններ, կան և անուրանալի նոյնութիւններ՝ զորս հակառակորդը թիւր ենթադրութիւններով ջանացեր է շրջել ի վնաս թորենացոյն, բայց յամենայն դէպս՝ փոքր Սոկրատայ համառօտողն եղած է միշտ բանաբար թորենացույ. որովհետեւ նա՝ Մովսիս, սէն և Մեծ Սոկրատէն դուրս՝ ուրիշ աղբիւր ունեցած չէ իւր դիմաց: Բ. Մեծ Սոկրատայ հատուածներն՝ թէպէտեւ համեմատաբար աւելի կը համաձայնին թորենացույն, բայց որովհետեւ երկուստեք կան և այնպիսի պարզանքներ, որոնցմով յայտնապէս կը տեսնուի նոցա իրարմէ անկախ լինելն, ուրեմն

եղած ըլլալու էր անպատճառ հասարակաց աղբիւր մի, յորմէ երկուքն եւս իրենց չափով զգուստած են։ Այս աղբիւրս, Տէր-Մովսիսեանի կարծիքով, է Ալաթմանցիդոս՝ իւր այն մասով, որ ըստ վկայութեան խորենացւոյ կը պարունակէր, երբեմն, ու Նուէի եւ վրաց դարձի պատմութիւնը, և այժմ անշուշտացած է։ Գ. Մովսէս խորենացին շատ յայտնի և համարեալ կանոնական նշանակութիւն ստացած հեղինակ էր այն ժամանակ, այսինքն է Էջ զարուս, երբ կրճատուած էր Միւս Սոկրատես, և համառօտողն խոնարհելով նորա մեծ հեղինակութեան առջեւ, նոյն իսկ իւր բնագիրը՝ ըստ այնմ փոխուած է, շարունակ օգտուելով խորենացիին։

Ռուսահայաց մամուլի մէջ՝ մեծ ոգեւորութեամբ ընդունուեցան Տէր-Մովսիսեանի փաստերն, իբրեւ կարբիբիլի ջախջախող մեծ նորութիւններ, և Ստ. Մալխասեան՝ զեռ վերջերս առիթ ունելով գրել Մշակի 113 թուին մէջ՝ Սոկրատի հրատարակութեան մասին, ռուբրիկութեամբ կը գոչէր. «Այսքանը բաւական էր հերքելու Պ. կարբիբիլի եւ նորա հետեւողների կարծիքը, և ոչնչացընելու այն փաստերը, որով նա խորենացու պատմութիւնը համարում էր ըջ զարուս գործ»։

Այս առիթի մէջ անտարակոյս Բաշմեշի ուսումնասէր ընթերցողը եւս՝ մեզ հետ անտարբեր պիտի չմնան որ և է լրջագոյն փաստերու առջեւ. բայց և ամենայն ինչ՝ իւր ճիշդ չափով նկատել և դատելն ամենուս պարտքն է։ Ի դէպս՝ պէտք է ըսել, որ փոքր Սոկրատայ հետ ըրած համեմատութիւններն Տէր-Մովսիսեանի հանած եղբայրացութիւնն և յայտնած կարծիքն՝ ի նպատակ խորենացւոյն՝ նոր բան չէ, այլ 1893էն ի վեր արդէն ապացուցած էինք մենք այդ ճշմարտութիւնը. ով կը տարակուսի, թող բանայ Սեդրեալարոսի մեր հրատարակած պատմութեան Նեյթառքեան 115-16 երեսները, թող կարդայ նոյնպէս բնագրաց ներքեւ ստեպ ստեպ ծածկութիւններով եղած դիտողութիւնները, և պիտի տեսնէ, որ նա ընդարձակած է միայն մեր համեմատութեանց սահմանը, կարբիբիլի՝ յալըդաբար Սոկրատէն յաւալ

բերած դժուարութիւններու համեմատ, բայց եղբայրացութիւնն իսկպէս նոյն է։

Տէր-Մովսիսեան, իւր Ներածութեան Խոյնիւս, առիթ ունելով իսկ յիշելու զայս, սակայն բարբոլի լուսութեամբ անցեր է, չոր և ցամաք կերպով մէջ բերելով Սեդրեալարոսի պատմութեան հնութիւնը ապացուցանող մեր երեք փաստերը միայն։ Իրաւ է, մեր ըրած համեմատութիւններն բաղդատամբ Սոկրատայ հրատարակին՝ համառօտ են, վասն զի այն ժամանակ զեռ ոչ կարիք կար և ոչ իսկ հնարաւորութիւն ընդարձակագունից. նախ, որ կարբիբիլի ուշադրութեան զխառոր առակայ՝ այդ հատուածներն եղած էին, և երկրորդ՝ Սեդրեալարոսի և Սոկրատայ ընդարձակ պատմութիւնքն՝ զեռ ծանօթ չէին մեզ հրատարակութեամբ։

Իսկ նկատմամբ ընդարձակ Սոկրատէն յաւալ բերուած Տէր-Մովսիսեանի փաստերուն, պէտք է ըսել, որ զորք փոխանակ կարբիբիլի հերքելու, անոր ձեռքին մէջ իբրեւ մի մի զօրեղագոյն զէնքեր պիտի գործածուին հաւանօրէն՝ զխորենացին վերստին հարուածելու. այնու մանաւանդ, որ աւելի մեղաւորն նմանութիւն և նոյնութիւն ունին խորենացու հետ, և Տէր-Մովսիսեան կանխաւ և շուտ փելի փաստերով ցուցած չէ՝ ոչ երկուքին հատարակ կարծումած արքեր զոյութիւնը, և ոչ իսկ զէթ Սոկրատայ առաջին թարգմանութեան հնութիւնը։ Խղճամիտ թարգմանչիւն քայլ առ քայլ և բառ առ բառ յոյն բնագրին հետեւին, — զոր հրատարակին իսկ ստիպած է խոստովանել, — ըստ բաւական զօրեղ փաստ է, թէ նա՝ այդ գրուած թարգմանած ժամանակ յոյն բնագրէն բնա խոտորած և Մովսիսի դիմած չէ ստուգիւ. բայց՝ թէ սա եւս փոխադարձաբար՝ նոյնպէս վարուած է արդեօք. այս մասին կողաններ կը պակսին, և մենք գիտենք, թէ Մովսէս՝ այլուր հակառակը գործած է։ Դարձեալ կարբիբիլի՝ Սոկրատէն դուրս Մալալայի նոյնանման հատուածներով և ուրիշ պատմական փաստերով եւ ջանաց խախտել խորենացւոյ պատմագրութեան հնութիւնը. հետեւաբար, Սոկրատով միայն բաւական չէ հերքուած համարել զկարբիբիլի, և զխորենացին զեռութեամբ նորէն Էջ զարուս գործնել։

ուրիշ ընդարձակ փաստեր եւս հարկաւոր են առ այս, և սակայն Տէր—Մովսիսեան՝ այսմ բնաւ փոյթ տարած չէ :

Ինքնագիտ Ազաթանգեղոսով մի՛ այս և նման դժուարութիւնք բնաւ հերքուած չեն կրնար համարուիլ, եթէ ստուգելու Տէր—Մովսիսեան եղած լինէր այդ գիտին կամ փաստի հեղինակ. սակայն մենք՝ արդէն ի վաղուց այս կարծիքս վերապահութեամբ յայտնած ենք, Սեդրեատրոսի պատմութեան չեւրածոքեան վերջ. այս ինքն թէ, Ազաթանգեղոս՝ զուցէ եղած լինի հեղինակ նաեւ Սեդրեատրոսի և Կոստանդիանոսի առասպելին, ինչպէս նաեւ Նուռէի և Վրաց զարձի պատմութեան. գիտե՛լով, որ Խորենացին՝ այս կայսերս պատմութիւնը համառօտեղէն վերջ, անմիջապէս կը յարէ, թէ « Որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս » : Այս տեղ կարծեմ, թէ « մի քանի անգամ կարգալու » հարկ չկար՝ մեր միտքը հասկանալու համար. այսինքն թէ, խօսքս՝ Ազաթանգեղոսի այժմեան խմբագրութեան մասին էր, որուն 645—649 էջերում՝ չէր կրնար, — նաեւ ի դարում, — այն պիտի մի ընդարձակ պատմութիւն գեանդուած լինել : Այդպիսի մի Ազաթանգեղոս՝ առանձին միայն կարել զոյութիւն ունենալ, իրեն շատ նախակութիւն երիցագունին, և անոր իբրեւ հեղինակ՝ հաւանական է, որ Կորին եղած բլլար, որուն Ազաթանգեղոսի հետ ունեցած սերտ աղբիւրը ցուցած ենք արդէն, նոյն գրոց վերայ ըրած մեր քննադատութեան մէջ : Վերջերս Գալուստ Տէր—Մկրտչեան եւս նման կարծիք յայտնեց, Աւուրի մէջ, — Կորեան և Վրաց պատմութեան նկատմամբ, — ուրիշ փաստերով : Այսպիսի մի աղբիւր մասին եւս, ուրեմն, Տէր—Մովսիսեան՝ նոր բան մի յայտնած չէ, որով միայն Կարբիեի շահատաւ կութեանց առջեւ պիտի առնուէր :

Այս նպատակաւ էր, որ ես զիմեցի Դ և Ե դարու մատենադասութեան, գտնելու այն տեղ Կոստանդիանոսի և Սեդրեատրոսի պատմութեան հնագոյն աղբիւրներ, և իրօք գտայ՝ ոչ միայն Չոսիմոսի, Սիզոմենի և Գեղաւսիոսի քով ամենայայտնի հետքեր, այլ և Եւսիգնիոսի յունարէն բնագիրը, որ գեաթանով չէր կարբիեի : Այս գրութիւն պիտի

մասն, որ կը բնի պատմութիւն Կոստանդիանոսի և Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ, յոյժ Զախլաթի էր Խորենացու հակառակորդին, վասն զի էական մասանց մէջ համաձայն էր Հայոց պատմութեան Բ զրքէ 24-րդ գլխում աւանդուածներուն, և զայն կը հաստատէր : Ասկէջ վերջ հարկ էր Կարբիեի՝ զիմել ուրիշ միջոցներու. և ահա երկուրդ անգամ հանդէս եկաւ նա՝ Մալալայէն քաղուած հատուածներով : Այս անգամ յաղթութիւն կատարելապէս ի գլուխ ելած հռչակուեցաւ. քայց Բաղդադի մէջ (տես Մարտ ամիս, 1896 էջ 198—210) հրատարակուած ընդարձակ յօդուածով վերստին հերքուեցան քաղղիացի քննադատի ենթադրութիւններն, և ցոյց տուեցան, — մի և նոյն իրոց նկատմամբ, — Մալալայէն աւելի հին հեղինակութիւններ, որոնք իբրեւ աղբիւր ծառայած են Խորենացույն :

Կարբիեի ասկէջ վերջ պահած լուսութիւն, ինչպէս շեցինք, բոլորովին ուրիշ պատճառաւ էր, և ոչ թէ Ակարբի չգրաց պատասխանելուն, — ինչպէս կ'ենթադրէ Տէր—Մովսիսեան : Եւ յիշուի, քանի որ Կարբիեի կամ Խալաթեանց, աւելի զօրեղ փաստերով հերքած չեն Եւսիգնիոսի պատմութեան հնութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր վերջին յօդուածի փաստերը, նոքա պիտի խօսին նաեւ այսօր, և աւելի զօրաւոր կերպով. վասն զի առիթ ունենալով քաղղապետ վերստին Եւսիգնիոսի յունարէն բնագիրը՝ նոյն փակ Մեծ Սոկրատայ 708—722 համապատասխանող էջերու հետ, շատ աւելի համաձայն գտանք իրարու, քան ինչ որ գտած էինք փոքր Սոկրատայ հետ. այսինքն է, Հեղինէ անունէն ակնաւալ՝ յոյն բնագրի բոլոր այն բառերն և քաջատարութիւններն, որք կը պատկին փոքր Սոկրատի մէջ, և կամ զլիւսովին տարբեր կերպով մէջ բերուած են, ամենայն ճշգրտութեամբ կը նոյն նախն Մեծ Սոկրատին հետ : Տէր—Մովսիսեան՝ անսնկով, որ առեղ տեղ Եւսիգնիոսի բնագիրն աւելի բնագրեան է՝ քան Սոկրատայ հայկական թարգմանութիւնը, կը հետեւցնէ, թէ « հայերենին բնագիր չէ ծառայած այդ օրինակը » : Այս կարծիքս ուղիղ չէ, զիսկելով, որ Մեծ Սոկրատայ հայ

պատմէ, անոր համար ալ ականատես հեղինակին վերաբերեալ բնագրի խօսքերն իսկ կրճատած է: Նշանաւոր է մէջ բերուած վերջին տեղոյն երկուքին մէջ եղած զանազանութիւնն. այսինքն է՝ Եւսիգնիոս իբրեւ ժամանակակից և ականատես թագաւորութեան Կոստասայ՝ կը զրէ Կոստանդիանոսի համար, թէ «որ ծնաւ ի Կոստասայ թագաւորէ»: Իսկ Սեդեքեստրոսի վարաց հեղինակն իբրեւ յետագայ ոմն՝ կ'ըսէ ընդհանրապէս. «Որ երբեմն տրիբուն, իսկ յետոյ թագաւոր»:

Յամենայն զէպս այս կէտս առանց տարակուսի է, թէ Եւսիգնիոսի ընծայածն աւելի հին է և Սեդեքեստրոսի պատմութիւնէն անկախ մի այլ գրութիւն, և ոչ թէ անոր մէկ օրինակն, ինչպէս կարծած են Տէր-Մովսիսեան և ուրիշներ, տեսնելով որ մենք պատահաբար Սեդեքեստրոսի պատմութեան մէջ զետեղելով հրատարակած էինք զայն: Վերջէն ներմուծուած է Սեդեքեստրոսի պատմութեան մէջ կրճատմամբ և փոփոխութիւններով: Սաուզիլ՝ բաւական է դիտել առ այս, որ վերջնոյս այսման յոյն թարգմանութիւնը՝ Սեդեքեստրոսի ուրիշ առասպելեալ պատմութիւնները ընելէն 7—8 թուղթ վերջ, գեռ նոր կը սկսի Կոստասայ և Կոստանդիանոսի պատմութիւնը, որ անտեղի իմն է. որովհետեւ Սեդեքեստրոս իրեն հետ յիշատակուած Մեդդիադէս և այլն անձնաւորութիւններով, չէր կարող Կոստասէն յառաջ Հռոմէայ հայրապետ լինել: Սակայն մեզ համար նշանաւորն այն է, որ Մովս. Խորենացին եւս Բ զբրի 29 գլխում Եւսիգնիոսի համաձայն՝ նախ Կոստասայ, Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ արարուածներն համառօտի մէջ կը բերէ, և ապա Սեդեքեստրոսին. ուստի այժմ կարեւր հաստատ կերպով եզրակացնել, թէ Խորենացին Եւսիգնիոսէն ուղղակի օգտուած է¹, որ երբեմն աւելի ընդ-

գարձակ էր հաւանօրէն, քան այժմու առ մեզ հասածն, որ կը գտնուի Վասիլիանի Զեռագրատան թիւ 866, fol. 556 հնագոյն և ղժուարընթեանի ձեռագրին մէջ: Մենք մեծապէս զահ եղած պիտի լինէինք, եթէ Կարիկը կամ Խալաթեանց, փոխանակ վերի վերոյ ակնարկութեանց՝ աւելի հիմնաւոր փաստերով հերքէին մեր վերջին փաստերը, որով պիտի համոզուէին և այլք, թէ նոցա առածն աւելի ուսումնական է. ստուգիւ:

Տէր-Մովսիսեան, իւր Ներածութեան ԽԲ—Հ2 երեսներուն մէջ, Խորենացոյ և Սոկրատայ պատմութեանց այլ և այլ տեղերու համեմատութիւններէն այն եզրակացութեան յանգեր է, իբր թէ առաջինը՝ բնաւ ճանշցած է Սոկրատայ պատմութիւնը, դիտելով, որ Մեծին Կոստանդիանոսի, Լիկիոնոսի, Կոստանդին փոքրի, Կոստանոսի, Յուլիանոսի, Յորթանոսի, Վաղէսի, Վաղենատի, Գրատիանոսի, Թէոփոս մեծի, Ոնորիոսի, Արկադիոսի և Թէոփոս փոքրի մասին՝ Սոկրատէն տարբեր բաներ եւս կ'աւանդէ:

Սակայն մենք դիտելով, որ հեղինակիս խօսքը ի հարկէ Սոկրատայ լակ հայկական թարգմանութեան համար չէ, այլ և յունարէն բնագրի նկատմամբ, պէտք ենք ըսել, թէ ոչ միայն ուղիղ չէ այդ կարծիքն, այլ և եղծի իւր համեմատութիւններուն, ուր՝ ինչ ինչ տարբերութեանց հետ՝ կան նաեւ այնպիսի նմանութիւններ, որոնք բնաւ դիպումն արդիւնք չեն կրնար համարուիլ: Այս երևույթս ինչով կը մեկնէ Տէր-Մովսիսեան: Ենթադրել, որ բոլոր վերոյիշեալ թագաւորաց պատմութեան մասին աւանդուածին մէջ Մովսէս պէտք էր համաձայնիլ ըստ անշնային յոյն պատմագրին, դա կը նշանակէ՝ զինք զնա պարզապէս թարգմանիլ Սոկրատէ:

մէջ կը իշէն Կոստանդիանոս մեծի մէկ պատերազմը՝ պարսից հետ և յաղթութիւնը: Եւսիգնիոս եւս այս կարգը ունի. այսինքն է, Կոստանդիանոսի յաղթութեամբ Հռոմէ դառնալէն և Թագաւորելէն վերջ, ընդարձակաբար կը նկարագրէ Հռոմէոց՝ Պարսից հետ ըրած պատերազմը:

1. Ասոր մի այլ յայտնի ազատոյցը կը զըտնենք հետեւեալ պարագային մէջ. այսինքն է, Խորենացին իւր Բ զբրի 29 գլխում Կոստասայ, Հեղինէի և Կոստանդիանոսի վերոյիշեալ արարուածներն համառօտելէն վերջ, 25 գլխոյն

այս. ասկայն նա թարգմանիչ չէ այս տեղ, այլ պատմագիր. և իբրեւ պատմագիր՝ նա Սոկրատէն դուրս ունեցել է անտարակոյս նաեւ Էւսեբիոս և ուրիշ ժամանակագիրներ, որոցմէ երբեմն այս ինչ և երբեմն այն ինչ տեղեկութիւնը առած է, առանց որոշակի յիշելու զանոնք: Մեր նպատակէն դուրս է այստեղ կանգ առնուլ ցոյց տալու համար, թէ Մովսէս ինչ բաներ Սոկրատէն օգտուած է և ինչ բաներու մէջ կը համաձայնի Էւսեբիոսի և ուրիշ պատմագրաց, վասն զի այդ աղբիւրները արդէն ցոյց տրուած են ուրիշներու ձեռքով, և մենք իսկ առ Կարիէր ուղղած վերջին պատասխանին մէջ ջանացեր ենք մասնանշիլ ընել: Տէր—Մովսէսեան՝ եթէ անժամօթ Ագաթանգեղոսով մի չի պայաւորէր, իւր իսկ ձեռքով Մեծ Սոկրատայ հետ ըրած համեմատութեանց յայտնի նմանութիւնքն իսկ՝ ուրիշ պատճառի պիտի չընծայէր, բայց եթէ Սոկրատի կիրառութեան, որ ամենայայտնի կը տեսնուի Կոստանդնուպոլսոյ հիմնարկութեան և Ստրատոգիի մասին մէջ բերուած համեմատութիւնէն: Ով որ ծանօթ է խորհնացոյ ոմին, բնաւ պէտք չէ որ զարմանայ Տէր—Մովսէսեանի հետ, թէ նա ինչպէս կարւր Բ զորոց ՁԸ գլխում « փոքրիկ հատուածի սկիզբն է վերջը Սոկրատոց վերջնել, և միշի մասը ուրիշից », որովհետեւ մենք բաղդատելով զայն՝ տեսած ենք արդէն, որ ստուգուի միջին մասը, ուր կը յիշուին Աղեքսանյոր Սեւերոսի և Դարեհի արարուածներն, Չասկ. Ժամանակագրութեան մէջ իսկ նոյնպէս կ'աւանդուին, հանդերձ Ստրատոգիոնիս, զոր Բաումգարտներ, Գուշմով և Գեղզեր՝ յԱփրիկանստէն փոխ առնուած կը համարին: Խորհնացոյ միայն այդ գլուխը չէ, որ երեքէն չորս աղբիւրներ կը պարունակէ, այլ կան ուրիշ զանազան գլուխներ եւս. եթէ յուզուի, հեշտ է իմանալ, և թէ կարծեցեալ Ագաթանգեղոսն՝ այնքան բազմատեսակ նիւթերուն միօրինակ աղբիւր եղած համարելն՝ ոչ մի հիմք չունի:

Մեքոպ վարդապետ՝ մի կողմէն տեսնելով Մեծ և փոքր Սոկրատներու մէջ եղած մեծ զանազանութիւնը, իսկ միւս կողմէն այլ յիշատակարանաց և պատմագրաց նոցա մասին

ըրած կոչումները, հետամնտ եղած է զտնել առաջին թարգմանութեան և թարգմանի, այսպէս նաեւ անոր վրայէն եղած Համառոտութեան և համառոտողի ժամանակները: Նորա կարծիքով Մեծ Սոկրատայ թարգմանութեան ուղիղ տարին է 695—696 Քրիստոսի թուականը: Թարգմանիչն եղած՝ է Փիլոն Տիրակացին, և թարգմանած է զայն Ներսէս Կամարական Սպիւհկատի առաջարկութեամբը: Բայց որովհետեւ այլ և այլ Ներսէս կամարականներ կը յիշուին Հայոց պատմութեան մէջ՝ այլ և այլ ժամանակներում, Մեքոպ վարդապետի կարծիքով դա է զարու վերջերը, այն է՝ Գրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոսի օրով ապրող և զրականութեան Մեկենաս Ներսէս Կամարականն է, որ շինած է վերին—թաւինի փառաւոր եկեղեցին, որուն վերայ կեցած մէկ արձանագրութեան մէջ իսկ կը յիշուի նա Սպիւհկատ պատրիկ, Տէր Շիրակայ և Արշարունեաց, և շինող եկեղեցեաց: Այս ամենայն յաղոգ է, զի յիշատակարանաց վերայ հաստատուած է:

Մեքոպ վարդապետ օգտուելով այն համաձայնեցէն, որ փոքր Սոկրատայ վերջաբանը կ'առարկի նոյնպէս « եկեղեցեաց շինող » ուղերձով մի՝ առ անանուն մէկն, ասով խորհտ բայլ մ'եւս առնելով՝ յառաջ կ'երթայ և կը հետեւցնէ, թէ զա նոյն Ներսէս Կամարականն է: որ ինչպէս 696ին յանձնեց Փիլոնի, որ թարգմանէ Սոկրատը, նոյնպէս քիչ յետոյ յանձնած է նրան, որ այդ թարգմանութեան վրայէն համառոտ խմբագրութիւն մ'ալ կատարուի, վասն զի առաջին թարգմանութիւնն ծայրէ ծայր յունաբանութիւն, անկանոն և անհասկանալի էր: Թէլ ԶԻ, ՅԻ՞ ծանօթութեան մէջ, կը համարի, որ համառոտողն ըլլայ նոյն ինքն Փիլոն. բայց ի նկատի առնելով համառոտ Սոկրատայ մէջ անուանց այլանպակութիւնը, երկբայութեան նմարին մէջ կը թողու իւր կարծիքը: Իսկ Սեղբեստրոսի վարուց թարգմանութիւնը կատարուած կը համարի Մեծ Սոկրատէն 18 տարի յառաջ, այն է 677—678 տարւոյ մէջ: Աբաս Գրիգոր Չորրորդեցոյ ձեռքով, և վրաց իշխանի փեսայ՝ Ներսէս Կամարա-

կանի առաջարկութեամբ: Գրիգոր Զորոփորեցին՝ է նոյն ինքն Գրիգոր Սրբաբունաց եւ պիսկոպոսն, որ Մեսրոպ վարդապետի կարծիքով, մինչեւ 684 թուականին աքսա պատուար տաղորդ կը կրէր:

Տէր—Մովսիսեան՝ այնքան վատահ է իւր այս տեսութեանց վերայ, որ կը մեղադրէ զանոնք, որոնք՝ Նորայր Բիւզանդացւոյ հետ իրմէ տարբեր կարծիք յայտնած են Մեծ Սոկրատայ թարգմանութեան վերայ: Երես 2, 1 ծանօթութեան մէջ՝ լի սխալներով մէջ բերելով մեր հրատարակած Սեդրեստրոսի պատմութեան 2րէ իջի մէկ ծանօթութիւնը, կը յարէ իւր կողմէն: «Եթէ Հ. Բ. նեղութիւն կրէր հասկանալ յունարէն բնագիրը՝ զոնէ իւր լաւ իմացած հայերէնի միջոցաւ, արամազիր ենք ընդունելու, որ կարող կը լինէր ուրիշ կարծիք յայտնել»:

Պէտք եմ ըսել, — ի սեր ճշմարտութեան, — թէ այս տեղ խոշոր թիւրիմացութիւն մի կայ. այսինքն է, Հ. Բ. խօսքին՝ ոչ թէ Մեծ Սոկրատայ պատմութեան, այլ անոր վերջը գրուած Սեդրեստրոսի պատմութեան ընդարձակ թարգմանութեան վերայ է, յորմէ նա ինքն հաստատած մ'եւս արտասպաժ էր Աբուլֆուհի մէջ. և այս թարգմանութիւնս Սոկրատայ հետ գործ չունի: Իմանալու համար, թէ ստուգիւ մեր միտքն այս էր, լծող միանգամ եւս կարգայ Սեդրեստրոսի վարդապետ հրատարակութեան 78 իջի ընդարձակ ծանօթութիւնը, և պիտի տեսնէ, թէ ընդ հաւասար Սոկրատայ պատմութեան ընդարձակ թարգմանութեան մասին մենք իրմէ յտաջ լինլ զազափար ունեցեր ենք, որ Նորայր Բիւզանդացիէն շատ տարբեր է: Մենք այն ժամանակէն ի վեր՝ և առանց նեղութիւն կրելու՝ մասն մի արդատաժ էինք արդէն յունարէն բնագիր հետ, և մեր զիտցած հայերէնի և յունարենի միջոցով՝ իմացած էինք երկուքին՝ իրարու հետ ունեցած համեմատութիւնը, երբ կը գրէինք ի պատասխանի իւր նամակին, թէ պէտք է յոյն բնագրի հետ բաղդատելով հրատարակել հայերէնը, վասն զի երկուստեք կան աւելի կամ պակաս բաներ և աղաւաղումներ: Եթէ այդ նամակը կեցած է, լծող վերստին կարգայ:

Արդ, այս պայակն լինելով, պէտք է ըսել, թէ Տէր—Մովսիսեանի յայտնած կարծիքով Սոկրատայ թարգմանութեան և համառոտութեան ինչպիսիք վերջնականապէս լուծուած չեն իւրոք համարուիլ, քանի որ իշմիւսնում եղած Մեծ Սոկրատայ օրինակն բնաւ յիշատակարան չունի, իսկ երուսաղեմեան օրինակի զրուծեան ժամանակի մասին մեզ հաղորդած Սեմ ամազգի (1869, թ. 2, էջ 246) և Սահակ Եպիս. Խաչապետանի (եր. 32) տեղեկութիւններն իրարու՝ կը հակասեն. վասն զի ըստ առաջնոյն՝ այդ օրինակն «քանի մի տարի յետոյ քան զիտարգմանութիւնն» գրուած կը համարուի, իսկ ըստ վերջնոյն՝ ծի գարում, զոր Տէր—Մովսիսեան իսկ ճիշդ կը համարի: Այսպիսի խոշոր հակասութիւն մ'այլ կը տեսնուի այն այս օրինակիս Սոկրատայ պատմութեան սկիզբը գրուած տեղեկութեան և Սեդրեստրոսի վարդապետ թարգմանութիւնը ներկայացըլու յոյ յիշատակարանի մէջ. որովհետեւ առաջինը՝ Սոկրատայ թարգմանութիւնը եղած կը համարի Լեւոն Բ կայսեր, (այն է՝ Զենոնի և Արիստիդէսի որդւոյն) առաջին տարին, որ է 474 թուին Գրիգորեանի, իսկ երկրորդն՝ յամին 677—678 եղած կը համարի. և որ զարմանալին է՝ Սոկրատայ թարգմանութեան տարեթուէն 18 տարի ալ յտաջ է Երես 2ն, կ'ըսուի, — համաձայն ծի իջի տեղեկութեան, — թէ «վարքը (Սեդրեստրոսի) նոյն ինքն փոխն Տիրակացին է աւելացրել իւր ձեւսգրի վերայ, երբ տեսել է՝ քարտ ու մագաղաթը ոչ միայն բաւականացան, այլ և աւելացան». իսկ երուսաղեմեան օրինակի յիշատակարանին համաձայն՝ նոյնը կատարուած կ'աւանդուի ընդհակառակն «ձեռամբ թովմայ զպրի՝ պատրաստ լինելով մագաղաթին», որով մի է նոյն գերբ խաղացած կը համարուի փոխնի, անոր համառոտողին և թովմայ զպրի ձեռքով, որուն մանաւանդ ապրել և գրել կը տրուի փոխադարձաբար թէ է և թէ ծի գարեւում՝ միանգամայն: Երես 2ր, առանձին ընթերցողի ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ, Սրբապետ վարդապետ, երուսաղեմեան օրինակի սկզբում՝ տուած այս տեղեկութեան վերայ. «թարգմանեաց փոխն Տիրակացի առաջին»:

Համարակրօնամբ զգիրա» և, և այլն, և վերայ կը բերէ և թէ «որով ական յայտնի զգալ է տալիս, որ գիտէր մասն երկրորդ ձեռնարկութեամբ թարգմանութիւնը կամ համառոտութիւնը» և Սակայն մեզ համար խորհրդաւոր քողի տակ թաղեալ զաղանիք մի է այս: Եւ յիրաւի, եթէ Մեծ Սոկրատի սկիզբը զետեղուած այդ տեղեկութիւնն, — որուն վերայ անպայման կերպով վստահացած է Տէր—Մովսիսեան, — թարգմանչէն և, նա ինչ կերպով կարէր ուրեմն, գիտնալ, այդ թարգմանութիւնէն տարիներ վերջ կատարուած երկրորդ ձեռնարկութիւնը, կամ լաւ եւս Սոկրատայ համառոտութիւնը. իսկ եթէ իսկապէս անոր չէ, այլ վերջէն գրուած, ճիշդան առուգութիւն կարեւորեալ թարգմանութեան ժամանակը գծող նորա վկայութիւնը:

Սակայն ասոնց վերայ պէտք ենք յաւելցնել և հետեւեալ դժուարութիւնը. այսինքն է, եթէ ստոյգ է Տէր—Մովսիսեանի առածը, թէ Նեբուէն կամարական՝ միակ այն պատճառաւ յանձնեց, որ Սոկրատայ համառոտութիւն մ'աբ շուտով կատարուի, որովհետեւ թաղանի թարգմանութիւնն հայերէն չէր, և անհասկնալի. ուրեմն, ինչպէս կ'ըլլայ, որ նոյն իսկ այդ համառոտ խմբագրութիւնն ըլլալէն վերջ, զարձակ Ուփտանէս, Հին Յայտաւորք և Ճատընտիրք, Ասողիկ և Սամուէլ Անեցի և Միքայէլ Ասորի դեռ զՄեծը կը հասկընան և կը գործածեն. իսկ փոքրն՝ ընդ հակառակն՝ կը մնայ անյիշատակ և անգործ, և ծ.Գ դարէն և այդ կը սկսի յիշատակուիլ միայն Եթէ համառոտոր չունէր իւր գիմաց ուրիշ բնագիր՝ բաց ի ընդարձակ թարգմանութեան, ինչ հիման վերայ ուրեմն փոփոխեց և այլանպակեց նոյն իսկ այդ թարգմանութեան մէջ եղող յատուկ անուաններն, որոնք թէ Եւսեբիոսի և թէ ուրիշ հեղինակութեանց միջոցով արդէն ծանօթ էին Հայոց և մասնաւոր Ներսէս կամարական՝ թալ յունապէս և զրատէր ըլլալով հանգերձ՝ կը վերադասէ այդպիսի այլանդակութիւնները Գարձեալ, եթէ Սոկրատայ թարգմանութիւնն՝ ստուգի 696ին հազիւ կատարուեցաւ, ուրեմն Ե դարում տպրող և զբող խորենացին դիպուածով, թէ հրաշագործ հոգեւետութեամբ մի

կրցաւ անոր բառից, բացատրութեանց և աւելորդ պատմական կարգին հետ զալ համաձայնիլ: Ահաւասիկ՝ մի մի անլուծանելի հոսն զոյցներ, զորս Տէր—Մովսիսեան լուծած չէ և մենք իրաւունք ունինք տարբեր կերպով խորհել և խօսել, և քանի որ Մեծ Սոկրատայ դեռ աւելի հնազոյն և կատարելագոյն օրինակներ յայտնուած չեն, իսկ եղածներն անգոհացուցիչ:

Այդ, ի նկատի առնելով մէկ կողմէն, որ փրկոն Տիրակացին է զարում ոչ մէկուն ծաւնով չէ, այլ Սոկրատէի է, որ առաջին անգամ կը յիշատակէ զնա իբրեւ թարգմանիչ Սոկրատայ պատմութեան, — գուցէ հաստատուած ժ դարու գրաւոր կամ անգիր առանձնութեանց վերայ, — իսկ միւս կողմէն այլ, որ երեսուցեմեան օրինակի մէջ յիշուած Լեւոն Բ կայսեր օրով դեռ զայնութիւն չունէր ոչ կարծեցեալ թարգմանիչ փրկոն և ոչ այլ Սոկրատէր թարգմանել տուող և «սկիզբեցեաց ինոզ Ներսէս կամարականն», ուրեմն կաւելի է եղրակացնել, որ Սոկրատայ պատճառեան բարգմանութիւնն՝ փրկունէն յատուկ կատարուած ըլլալուն քի հաւաստեալն է Մ. խորենացոյն ըսյ ծանօթ. և քէ Տիրակացին՝ փոքրին կամ համառոտ Սոկրատին հետ միայն կապող էր գործ ունենալն:

Այո, ոչ թէ ինքնալուստարութեամբ, — ինչպէս կը կարծէ Տէր—Մովսիսեան, — այլ բուն իբրեւ այս յիմակին վերայ հաստատուած կ'ըսենք վերատին, որ նորա գործածած Մեծ Սոկրատի, այն է՝ Լէվոնի թիւ 1628 օրինակն, է ամենալատել, տգէտ զրէն ձեռքով գրուած, ծայրէ ծայր լի սխալներով և աղտաւաղութիւններով, հակառակ ուղղագրութեան և քերականութեան կանոնաց. այնպէս որ, կըրնանք ըսել, թէ Ռսկանայ և Չահկեցոյ ձեռքով եղած տպագրութեանց մէջ մեր նախնեաց լեզուն այնքան տգեղացած չէ, որքան այս օրինակին մէջ: Կը ցաւիք որ հրատարակիչ այդպիսի մի օրինակի՝ իբրեւ Սոկրատայ հին թարգմանութեան ճիշդ ներկայացուցիչ վերայ հիմնուած, այնքան թիւր ենթագրութիւններ ըրած է անոր և անոր թարգմանիչ վերայ, առանց կասկածելու, առանց քննելու, թէ այդ թերութիւններն՝ ըստ մեծի մասին՝ կարող են

միայն իւր առջեւ ունեցած օրինակին յատուկ լինել, և ոչ թէ ամենուն: Գէթ Հ. Զարբա- նալեանին հրատարակած մէկ հատուածը կրնար դիւրաւ աչքէ անցնել, հետաքրքրութեան հա- մար. բայց նա այդ իսկ զլացեր է: Բարեբաղ- զարար, մենք ունինք, մեր անտեսագործանի մէջ, երուսաղէմեան օրինակին շատ տարիներ յա- ուաջ ընդօրինակուած 21 փոքրադիր երեսներ, որոնք կը կազմեն Սահակ եպիսկոպոսէն տեղե- կազրուած 29 տետրերէն ԲԿԵ, որուն առաջին իջում ընդօրինակողի ձեռքով ծանօթագրուած է, թէ «Ա. տետրն կորուստած էմ»: Որքան ցաւալի է Ա. տետրի կորուստն, այնքան եւս մեծ է պահուածին՝ մեզ մատուցած ծառայու- թիւնն: Այս, ասով իմացանք՝ նա. որ Մեծ Սոկրատայ նախկին թարգմանութիւնն՝ ինքն յինքեան ենթադրուածին չափ անհասկանալի և անոն գրութիւն մի եղած չէ, այլ էջ- միածնի ձեռագրի ընդօրինակողն սղիտաբար, վատ կէտադրութեամբ և չարաչար խանգա- րումներով այդ երեսոյթը առուած է անոր: Բ. քերականութեան և լեզուի դէմ եղած անկանոնութիւններն, որոնք ստեպ կը հան- դիպինք ի տպագրեալն, այս օրինակիս մէջ ընդհակառակն գրեթէ բոլորովին կը պակսին, կամ խիստ բացատրիկ են. մանաւանդ պատ- կան լեզուին մասնաւոր գեղեցիկութիւն և վիճմութիւն տուող նախդիրներու յաճախ կրկ- նութիւնքն և համաձայնութիւնք՝ ընդհա- կառակն՝ չափազանց քերականազէտ մկր կը ներկայացնեն մեզ, այս տեղ, զթարգմանիչը՝ քան անպէտ: Գ. այն անհամաձայն բառերն և բացատրութիւններն, ինչպէս նաեւ ա- նուանց սխալագրութիւններն, որոնք կը վիստան տպագրեալին մէջ, և ըստ Տէր-Մով- սիսեանի՝ իրո թէ թարգմանիչն իւր բնագիրը չհասկանալէն յոսով եկած են, մենք ընդ- հակառակն, — մեր ձեռքում գտնուող տետրի մէջ եղածներէն դատելով, — ըստ մեծի մա- սին համաձայն՝ գտանք յոյն բնագրին, որոնցմէ

կրնանք և ամբողջը գտաւ: Միով բանիւ այս օրինակս այնքան կը տարբերի տպա- գրեալէն, որքան երկինք՝ յերկրէ: Սա՛ ի՞նչ պէտ եւ ամենահինն և ամենակատարեալն պէտր չէ համարուի, բայց, անտարակոյս, ան- համեմատ կերպով կատարեալ է քան էջ- միածնի օրինակն. և քանի որ ուրիշ հնագոյն և կատարելագոյն օրինակ յայտնուած չէ, գէթ այդ օրինակով մենք կրնանք ճիշդ գա- ղափար կազմել Սոկրատայ ընդարձակ թարգ- մանութեան և թարգմանչի վերայ: Տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ այդ տետրի հրա- տարակութիւնը կը թողունք Բաշմէշի յա- ջորդ պարսկին, այս տեղ միայն դիտել կու տանք, որ այդ թարգմանութեամբ յառող կերպով պիտի պարզուի խորենացող կենդան, եթէ ընդունինք, որ դա՛ ոչ թէ 696ին, այլ

րայն = ποταμών, — տպ. Արիշկա. Եր. օր. Արագի = Πελαργός, — յէջ 191, տպ. ստոր բազառորին. Եր. օր. բնագրի համաձայն չուէի ստոր բաժանը, — յէջ 192, տպ. երկնայնիցն. Եր. օր. երկնայնիցն = ἐχθροὺς οὐρανῶν, — յէջ 193 տպ. Սարկին. Եր. օր. Սարկին. = Բն. Σαρκεν, — յէջ 194, տպ. ամբաստանեցոյն. Եր. օր. ամբաստանեցոյն = Բն. κατηγοροῦμένων, — յէջ 196, տպ. Լառոյիկիսիս. Եր. օր. Ղառ- սիկիսիս = Δαυριλου, — յէջ 198. տպ. եւ- րադրեին. Եր. օր. եւրագրեին = Բն. ὁποροῦ- φοντες, — յէջ 196, տպ. պարտ լինել ի ժող., Եր. օր. պարտ լինել նախ հանել ի ժող. = Բն. δεῖν πρότερον ἐκβᾶλλεσθαι τοῦ σὺλ., — յէջ 197, տպ. ըստ մարգարեական ձայնից. Եր. օր. ըստ մարգարեական և աշտոնարանական ձայնից = Բն. κατὰ τὰς προφητικὰς καὶ εὐαγγελικὰς φωνὰς, — յէջ նոյն տպ. ի խաղաղեան գոյ ասեին. (Տէր Մովսէսեան սրբաբաժ է՝ ասեին). Եր. օր. ի խաղաղեանք տեսնին = Բն. δορυδου πληθὺν γενέσθαι τὴν οὐνοδον, — սոյն իջում՝ աւել Եր. օր. է հետեւեալը՝ «Իսկ զայլս բժբերանեցին, ոչ տուեալք թոյլ խաւսել» = Բն. τοὺς δὲ ἐπα- τόμισαν, οὐδ' οὐχ' ὀρῶντες λαλεῖν, — յէջ 186 տպ. էիզիկոյնի. Եր. օր. էիզիկոնի = Բն. Κωζίκου, — տպ. էիկոմիդոյն. Եր. օր. էիկոմիդոյն = Բն. Νικομηδείας, — տպ. Մակեդոն. Եր. օր. Մակեդոն՝ = Բն. Μακεδόνιος, — յէջ 190 տպ. յաղագս քրիստոնէիցն. Եր. օր. քրիստոնէեռ- րեան = Բն. υπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

1. Օրինակի աղագաւ, տպ. յէջ 186, ունի՝ Դեդիոս. Եր. օր. Արդեդիոս = Բն. Ἀγέλιος. Այս անհամաձայնութիւնս՝ Սահրատայ յոյն գրչազգէն իսկ կարող է յառաջ եղած լինել: Եջ 186, տպ. Խրիստոյայն. Եր. օր. ի գնտո-

էւտն Բ կայսեր առաջին տարին, այն է 474ին կարելի է որ թարգմանուած ըլլայ՝ փոքր թարգմանիչներէն միոյն ձեռքով, Յի-
րուսի, — բաց ի յունարանութիւններէն — կան
ասոր մէջ՝ նաեւ անծանօթ բառեր և ասու-
թիւններ, որոնք մեզ համար օտար կ'երեւին
դասական լեզուէն. օրինակ իմն, «խղճառոր,
համագոհութիւն», և այլն, որք յետոյ իսկ
ներմուծուած կրնան լինել, վասն զի ասոնց
ճիշդ ձեւերն եւս կան ուղղագրութեան, համագոհու-
թիւն, և այլ բառեր և բացատրութիւններ:
Ստոյգ է և այս, որ այսպիսի երեւոյթներ
կը տեսնուին յաճախ նոյն իսկ Աղեքսանդրի
պատմութեան, փիլիսոփայ, և Դասիթ Անյաղթի
վերլուծութեանց և այլ թարգմանութիւն-
ներու մէջ. բայց այս բնիւ չէ, թէ այդ
թարգմանութեանց հեղինակներն՝ անծանօթ
էին հայերէն լեզուի առանձնայատկութեանց,
վասն զի ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ՝
հակառակն այլ ցոյց տուած են. այսպէս է
և Մեթ Սոկրատայ թարգմանիչն: Բայց նա
հանդերձ իւր յունարանութեամբը՝ ունի նա և
համառօտողէն աւելի դասական լեզուի և շա-
րադրութեան անբաւ առաւելութիւններ: Մա-
նուանդ թէ հս վստահ եմ, որ այդ օրինակն, —
եթէ հրատարակուի ամբողջապէս և խնամքով,
— պիտի կարենայ ուղղել նաեւ Սոկրատայ
պատմութեան յոյն բնագրի մէջ սպրդուած
վրիպակներն և անորոշութիւնքը: Կը յուսանք
թէ խմանալով ձեռագրիս մեծ կարեւորութիւնը,
Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ վանից միաբան-
ներն, և ի մասնաւորի Սահակ և պիտիոպոս
խապայեան, ամէն փոքր պիտի տանին վե-
րայայանել զայն և ի լոյս բնծայել, մատու-
ցանելու համար գիտնական աշխարհին այն
մեծ ծառայութիւնը, զոր անձկանօք կը սպա-
սէ իրմէ: Կը յուսանք նաեւ Տէր-Մովսի-
սեանէն, թէ արամաղիք է այժմ՝ ընդունե-
լու, որ կարող եղանք այգու ուրիշ կարծիք
յայտանել:

Հ. Բ. Մարգիսեան

ՀԵՂԻՆԱԿ ԱՂՈՒԱՆԻԹ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Այս ազգային պատմութեանց հի-
մնաքանկներէն և նշանաւորներէն մէկն է
Աղուանից Պատմութիւն կոչուածն,
և կըրնայ եւս շատ նշանաւոր ըստիլ՝
այդ մեր դրացի և սակաւածանօթ ազ-
գին միակ յատուկ պատմութիւնն ըլլալով, և
անկէ աւելի հետաքննելի՝ տեղեկութեամբն,
տնոր սահմաններէն և լեռանց պահակէն
(Ճորայ կամ Դարբանդայ) այնպիսի հիւ-
սիսային ազգաց վրայօք, որոց զլիաւորն են
Հոնք, նախահարց և կարապետք Թաթա-
րաց: Մեր այժմու բանասերք՝ ջանացողք
հրատարակելու 'ր և է ազգային պատմիչ,
չէին կըրնար անտիպ թողուլ զայս. և արդէն
երկու անգամ սպաղարուած է, այլ ոչ ար-
ժանաւոր ծանօթութեամբն. նա և ուսումնարան
թարգմանութեան (ի Պատկանեանէ) և սպա-
ղարութեան (ի 1864). այլ և օրագրաց մէջ քիչ
շատ տեղեկութեամբն յիշուած է. ինչպէս ի
նորումն՝ սոյն իսկ մեր ամսագրիս այս տա-
րուան՝ օգոստոս ամսոյ պրակին մէջ: Դար-
ձեալ, գրեթէ այս օրերումն՝ նոր բանասեր
մի, Ախալցխեցի Պր. Յակովբ Մանանդեան,
Ենայի համալսարանէն իրեն փիլիսոփայու-
թեան ուսմանց վարդապետութեան աստի-
ճան ընդունելու համար, բնորբ, ճառեր և
հրատարակել է գերմաներէն (ի Լիբսիս) ծա-
նօթութիւն մի այս Աղուանից Պատմութեան
և Հեղինակին վրայօք, բաւական յաղողու-
թեամբ. և իբրեւ յաւելում՝ Աղուանից քրիս-
տոնէութեան պատմութիւնն, և Հոնաց ար-
շաւանից և կրօնից վերաբերեալ մասերն այլ
թարգմանելով, որք հարկաւ շատ հաճոյ պի-
տի ըլլան արեւմտեան բանասիրաց:

Մեր նպատակն այս յօդուածին մէջ՝ չէ,
ոչ մինչեւ հիմայ յիշածներու և ոչ Մա-
նանդեանի գրութեան քննադատութիւն. այլ
միայն ծանօթութիւն մի՝ Աղուանից Պատ-